

Yaqar Qasimbəyli,
filologiya elmləri doktoru,
professor, AMEA Nizami
Gəncəvi adına Ədəbiyyat
institutunun baş elmi işçisi

Türk xalqlarının dahi şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvainin yaradıcılığı orta əsrlərdən başlayaraq dünya və Şərq alimlərinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. XV əsrdən üzü bəri, hələ böyük şairin sağlığında onun əsərlərini təbliğ və təşviq edənlər, ustad sənətkara nəzirə yazanlar, onun əsərlərini müxtəlif təzkirələrə, cümlələrə və bəyazlara daxil edənlər çox olmuşdur. Şərq ədəbi ənənəsinə uyğun olaraq orta əsrlərdə hətta dahi sənətkarlar, o cümlədən Ə.Nəvai haqqında da ayrıca elmi tədqiqatlar və əsərlər yaradılmışdır.

Yalnız XIX əsrdən başlayaraq Avropa və Rusiya şərqşünaslığında Ə.Nəvai yaradıcılığına münasibət bildirilmiş, xüsusən, onun "Xəmsə"si yüksək dəyərləndirilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin əvvəllərində Rusiya şərqşünasları, türkoqları və başqa Şərq ədəbiyyatı mütəxəssisləri Ə.Nəvai əsərlərinə münəzəm olaraq müraciət etmiş, onun "Xəmsə"sinə, əsasən, müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq kontekstində yanaşmışlar. Dünya şöhrətli alimlərin və türkoqların elmi-nəzəri tədqiqatlarında Əbülqasim Firdovsi, Ömər Xəyyam, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Cəlaləddin Rumi, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Şah İsmayıl Xətai, Zahirəddin Məhəmməd Babur və Məhəmməd Füzuli kimi dahi klassiklərin sırasında Əlişir Nəvai yaradıcılığına da geniş yer ayrılmış və onun möhtəşəm Şərq poetik panteonunun ən parlaq ulduzlarından biri olması əlahidə vurğulanmışdır. Böyük alimlərin ədəbi-nəzəri təhlil və tədqiqlərində Nəvai yaradıcılığının bir çox xüsusiyyətləri, məziyyətləri ayrıca qeyd olunmuş və qabardılmışdır. Dahi özbək şairinin türk ədəbi dilinin təşəkkülündə və şkillənməsindəki ardıcıl, son dərəcə gərgin ədəbi zəhmətləri ilə yanaşı bu dilin fars dili səviyyəsindəki yüksək və inkişaf etmiş bir ədəbi dil dərəcəsinə yüksəlməsində Ə.Nəvainin bədii-estetik təcrübəsinin müqayisəedilməz-liyi bir çox alimlər tərəfindən vurğulanmışdır. Dahi sənətkarın Şərq ədəbiyyatı miqyasındakı hamı tərəfindən etiraf olunmuş möhtəşəm yeniliklərindən biri isə türk dilində "Xəmsə"nin meydana gəlməsi ilə bağlı idi. Daha doğrusu, Ə.Nəvai "Xəmsə"sinin Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyətindəki növbəti mədəni-mədəni yüksəlişin - ikinci renessansın bariz və tipik nümunəsi olması dünya şərqşünaslığının həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Görkəmli türkoq və nəvəşünas alim Akif Azalp hələ keçən əsrin 80-ci illərində dahi özbək şairi və mütəfəkkiri Ə.Nəvai yaradıcılığına məhz bu müvqədən yanaşmağın zəruriliyini vurğulayırdı. Həmin illərdə gənc bir mütəxəssis olan və Nəvai irsinin cahan mədəniyyəti kontekstində araşdırılmasını ısrarla irəli sürən Akif Azalp böyük rus alimlərinin fikirlərinə əsaslanaraq yazırdı ki, Şərq reneassansının möhtəşəm və özünəməxsus hadisəsi kimi Ə.Nəvainin yaradıcılığına diqqəti hələ sovet dönəmində tanınmış ədəbiyyatşünaslardan N.İ.Konrad və Y.E. Bertels kimi nəzəriyyəçilər yönəltmişdilər.

İntibah mədəniyyətinin özünəməxsus estetikasına və mədəni-mədəni prinsiplərinə əsaslanaraq gənc tədqiqatçı bu nöqtəyi-nəzərdən Ə.Nəvai əsərlərinin əsas tələblərə və normativlərə yüksək dərəcədə ca-

Əlişir Nəvai və Akif Azalp

(Dahi özbək şairinin Azərbaycan poeziyasına təsiri barəsində düşüncələr)

vab verdiyini ayrıca qeyd edirdi. İni-bahşınas alim və nəzəriyyəçilərin mülahizələrinə istinad edərək Akif Azalp yazırdı ki, intibah estetikasının mühüm amillərindən biri məhz dil təfəkkürü və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə ideali ilə bağlı olduğundan (Avropa renessansının görkəmli simaları tərəfindən italyan və fransız dillərinin inkişafı və çiçəklənməsi üçün yazılan əsərləri yada salaq) hər şeydən əvvəl türk əruzunun və türk dilinin müdafiəsinə qalxan "Mizan ül-övlan" (1492-"Vəzlərin ölçüsü") və "Mühakimət ül-lügəteyn" (1499-"İki dilin döşləşməsi") kimi əsərlərin müəllifinin yaradıcılığına ümumtürk intibahı baxımından yanaşmanın daha ciddi elmi nəzəri nəticələrə gətirəcəyi şübhəsizdir. Məsələyə daha geniş və müqayisəli-tipoloji müstəvidə yanaşdıqda isə cəsarətlə söyləmək mümkündür ki, dahi Ə.Nəvainin yaradıcılığı məhz ümumtürk intibahı miqyasında türk xalqları söz sənətinin bütün əhəmiyyətli inkişaf mərhələlərini özündə əhatə edən hardasa min illik (XI-XX əsrlər!) cahanşümül bir ədəbiyyat deməkdir.

Avropa və dünya nəvəşünaslığında dahi özbək şairi və mütəfəkkirinin renessans mədəniyyəti ilə qırılmaz surətdə bağlılığı haqqında xeyli sanballı fikirlər və mühüm mülahizələr irəli sürülmüşdür. Tanınmış Azərbaycan və Özbəkistan aliminin elmi-nəzəri düşüncələri isə nəinki öz zamandaşlarının, hətta məşhur sələflərinin elmi-nəzəri argumentlərindən ciddi surətdə fərqlənir. Məsələ bundadır ki, müəllif Ə.Nəvainin Şərq mədəniyyəti tarixindəki ikinci Renaissance'nin təbi və tipik nümayəndəsi olması məsələsinə bir çoxları kimi statik deyil, dialektik və dinamik mədəni-mədəni proseslər müstəvisində yanaşmağa çalışır. Başqa sözlə, XV əsr Türkünəstindəki özünəməxsus renessans hadisəsinin mahiyyətini açarkən onun yalnız müəyyən bir dövrün və hətta bir əsrin deyil, özündə qədərki az qala 500 illik mədəni-mədəni mübarizələrin hasilı olduğunu əsaslandırır. Məhz bu söylədiklərimizi nəzərdə tutaraq müəllif xüsusi qeyd edir ki, Əlişir Nəvaiyə qədərki beş əsrlik (XI-XV əsrlər!) türkdilli söz sənəti dünya ədəbiyyatına və mədəniyyətinə Ə.Nəvai kimi bir intibah hadisəsinə bəxş etmək üçün bədii zirvələr və zəfərlərlə zəngin böyük bir hazırlıq mərhələsi keçməli olmuşdur. Həm də bu hazırlıq mərhələsi Turanın və Türkünəstin müəyyən bir hissəsində, ölkəsində və ya regionunda deyil, ümumən, çox böyük inzibati-coğrafi məkanlarda və mühitlərdə keçmişdir. Bir tərəfdən Şərqi Turanda (Şərqi Türkünəst!) Mahmud Kaşğarlıdan tutmuş Əhməd Yügnəkiyə qədər, başqa bir tərəfdən Mərkəzi Turanda (Mərkəzi Türkünəst!) Əhməd Yəsevədən tutmuş Mövlana Lütfiyyə qədər, yenə üçüncü bir tərəfdən isə Qərbi Turanda (Qərbi Türkünəst!) İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bührəddindən tutmuş Seyid İmadəddin Nəsimiyə qədər onlarla azman və nəhəng sənətkarlar məhz vurğuladığımız həmin hazırlıq mərhələlərinin dahi yaradıcıları və baniləri idilər. Əlişir Nəvai düşəsini məhz elə bu fəvqəlxüsusiyyətlərinə və bənzərsiz əlamətlərinə görə tam, dolğun şəkildə, əsl həqiqətə uyğun dərəcələrdə təsəvvür etmək və dəyərləndirmək mümkün olmur; bu bənzərsiz dahi özünə qədərki onlarla bədii möcüzələr yaratmış, ana dilimizə yenidən və yenidən cılamış, oxşamış və süslənmiş sənətkarların misilsiz zəhmətlərinin, arzularının bəhrəsi kimi zühur etmişdir!

Böyük bir etnosun və onun sonuncu əzəmətli imperiyalarının birinin mədəniyyət mərkəzində yetişmiş renessans dahisi Əlişir Nəvai yaradıcılığının təkərsız xüsusiyyətlərindən biri də bu zirvənin yalnız şkillənməsi, yüksəlməsi ilə sona çatmış. Bu böyük hadisənin davamlılığı, özündən sonrakı əsrlərə və dövrlərə işıq saçması və bir-birini əvz

edən, yetişdirən, yaşadan ədəbi nəsilərin mədəni həyatında və yaradıcılığında yaşamasıdır. Görkəmli nəvəşünas haqlı olaraq vurğulayır ki, Əlişir Nəvaidən sonrakı beş əsrlik (XVI-XX əsrlər!) türk dili ədəbiyyatı isə nə qədər yüksək poetik zirvələr və sonsuz bədii üfüqlər fəth edir-etmiş, hətta Məhəmməd Füzuli düşəsi kimi müəyyən janrlar və əsərlər üzrə öz ustadlarından nə qədər irəli gedir-gətsin, hər şeydən əvvəl intibah estetikası, dil və təfəkkürü və milli-etnik özündərk baxımından Əlişir Nəvai ənənələrinin özünəməxsus davamı kimi intibah dahisinin ideyalar və obrazlar aləminin yeni bədii vüsəti kimi heyretətamizdir. Yuxarıda xüsusi qeyd etdiyimiz birinci təzisdən qaynaqlanan və hardasa onun məntiqi davamı olan ikinci tezis isə ondan ibarətdir ki, Əlişir Nəvai yaradıcılığı özündən sonrakı türkdilli ədəbiyyatlar üçün özündən əvvəlki türkdilli (və nəinki türkdilli!) mədəniyyət-lərin ən yüksək dəyərlərini və dərin ənənələrini özündə təmərküzləşdirən bir bədii güc mənbəyi və poetik enerji ötürücüsü rolunu oynamışdır. Bu enerji mərkəzinin Azərbaycanın söz sənəti ilə birbaşa və qarşılıqlı münasibətlərinə gəlsək, bir tərəfdən intibah dahisinin öz böyük ustadı şərəfinə "Emas asan bu meydanda çərdurmaq, Nizami Gəncəvi pəncəsənə pəncə vurmaq!" kimi mərdənə etirafı ucalırdısa, ikinci tərəfdən bu nida böyük Füzulinin aşağıdakı son dərəcə təsirli və səmimi izharında əks-səda verirdi: "Türkü ərəbi əcəmdə əyyam, Vermiş idi hər şairə bir kam: Olmuşdu Nəvai süxəndan Mənzuri-şəhənşahi-Xorasan!". Və bu da qətiyyətlə təsədüfi deyildir ki, nəinki Şah İsmayıl Xətayi və Məhəmməd Füzuli kimi yaxın ədəbi sələfləri, XVII, XVIII və XIX əsrlərin poetik zirvələri, hətta yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının banisi və klassik poetik irsimizi orijinal surətdə dəyərləndirən Mirzə Fətəli Axundzadə, XX əsr poeziyamızın və poeziya haqqındakı elmlərimizin ən parlaq nümayəndələri də Əlişir Nəvai adını son-suz heyret və böyük məhəbbətlə tələffüz etmişlər. XX əsrin möcüzələr yaradan sənətkarlarından biri məşhur xalq şairimiz Səməd Vurğunun Nəvai ruhuna sonsuz ehtiramı və onun "Fərhad və Şirin" dastanı motivləri əsasında özünü məşhur "Fərhad və Şirin" pyesini yazması da istedadlı nəvəşünasın dahi sənətkarın poetik konsepti və taleyi ilə bağlı dərin düşüncələrini isbat etməkdədir.

Əlişir Nəvai və Renaissance problemi Akif Azalpın elmi əsərlərində mərkəzi mövqeyə malik olduğu kimi, onun bədii yaradıcılığında da mühüm və nəzərəçarpan yer tutmaqdadır. Hələ 70-ci illərdə gənc şairin erkən lirikasında Azərbaycan və Özbəkistanın böyük söz ustalarının sırasında biz dahi şair və mütəfəkkir Əlişir Nəvainin də adına və obrazlarına rast gəlirik. Gənc şairin ilk qələm təcrübələri arasında ustad Əlişir Nəvainin məşhur qəzəllərinə yazılmış nəzirlər, cavanlıq ilhamı və ehtirası ilə yaradılmış özünəməxsus təxmislər də mövcuddur. Onların arasında Əlişir Nəvaiyə bütün Türkünəstanda şöhrət qazandırmış, bugün də bütün müğənnilərin və Nəvaisevərlərin dilindən düşməyən "Gəlmədi" redifli qəzəlinə yazılmış və Azərbaycan türkcəsində də son dərəcə gözəl və ahəngdar səslənən cazibədar təxmis burada ayrıca qeyd etmək yerinə düşər. Müəllifin hələ bu şairində də öz misilsiz ustadına bakirə sevgisi, məhrəməne və şairanə duyğuları diqqəti cəlb etməkdədir:

*Sepdiyi oylağına bir ürəkə ahu gəlmədi,
Könülümü gizlin aparmış tanha dilcu gəlmədi,
Hey xayalımda coşub sellənan arcu gəlmədi,
"Gecə gəlmək istəyən ol" sarı-qıltıru gəlmədi,
Gözərimə gecə dan atınca uygu gəlmədi".*

Akif Azalpın "Gəlmədi" qəzəlinə yazdığı təxmisin nəinki hər bir bən-

dində, hətta hər bir misrasında da ustad sənətkarla ruhan yaxınlıq, mədəni cəhətdən həmrəylik və özünəməxsus bir poetik həmahənglik bariz surətdə hər bir oxucunun və şəir-sevərin nəzərinə çarpmalıdır:

*Balka təkrar intahan etmək üçün vermmiş qərar,
Yoxsa, kim istəklisin sübhə qədar qoymuş bida?!*
*Allah-Allah nə müsibət mähr imiş mehn-i didar:
"Ləhzə-ləhzə gözəldim, oldum yolunda intizar,
Gəldi can ağzıma, amma şuxi-bədxu gəlmədi!"*

Akif Azalpın ötən əsrin 90-cı illərində qələmə aldığı "Ümman" (1991) şeir-portretində isə renessans dahisinin poetik tərümeyi-halına, əzəmətli şəxsiyyətinə və əfsanəvi şeirriyyətinə təkərsız bir yanaşmanın şahidi olur. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən öz ədəbi-tarixi əhəmiyyətinə görə "Ümman" mədəniyyətini Azərbaycan ədəbiyyatında dahi milli söz sənətkarlarımıza ithaf edilmiş ən məşhur sənət nümunələri ilə müqayisə etmək olar. Qeyri-ixtiyari olaraq XX əsr poeziyamızda yazılan və onun ən görkəmli nümayəndələrinin dahi mütəfəkkrimiz Nizami Gəncəvi-yə həsr etdikləri emosional sənət əsərləri yadıma düşür. Elə buradaca XX əsr şeirimizin qızıl fondundan özünə yer alan, milli söz sənətimizin çoxdan sədəvrinə çevrilmiş Bəxtiyar Vahabzadənin "Məhəmməd Füzuli", Xəlil Rza Ulutürkün "Seyid İmadəddin Nəsimi", Məmməd Arazın "Füzuli", Əli Kərimin "Şəhidləyin zirvəsi", "Füzuli" və başqa sözlən əsl mənə-sındakı bədii möcüzələr yadıma düşür. XX yüzil Özbək şeirində də milli poeziyanın ulu babasına ithaf olunmuş sənət nümunələri heç də bizdəkindən az deyil. XX əsr özbək şeirinin klassikləri Aybək, Qafur Qulamin, Maqşud Şeyxzadənin, Mirmətinin, Uyğunun, Zülfüyə xanımın, Əsəd Muxtarın, Şöhrətin, Şükrulların məşhur mədəniyyətləri ilə bir sırada ən parlaq özbək altmışıncılardan Erkin Vahidovun, Abdulla Aripovun, Aman Mətanın, Çolpan Erqayın, Camal Kamalın, Rauf Parfinin, Abdulla Şirin, Süleyman Rəhmanın və bir çox başqalarının bu mövzadakı şeirləri diqqətəlayiqdir. Akif Azalpın "Ümman"ında Özbəkistan və Azərbaycan poeziyasının bu yəndəki qiymətli və zəngin estetik təcrübəsi məhərrətlə ümumiləşdirilib. Bu gözəl şeirin ələ başlanğıc misralarından ulu sənətkara ünvanlanmış Nizami Gəncəvi nəfəsi, Seyid İmadəddin Nəsimi havalı, Məhəmməd Füzuli ehtiraslı qədim və doğma bir sevginin ətrini, dadını duyuruq: "Kom istab to'rt ummon ihtosida Zamin ko'z tukkada cheksizlik tomon, So'nggi mingyillikning qoq o'rtasida Guvillay boshladi boshqa bir ummon. Sarkash to'qinlari ko'klarga tutash, Cho'ng xazinalari so'zda namoyon, Qit'alar quchgancha ulg'aydi yakkash, To'rt ummon bir yon-u o'zi bir yon".

Şeirin 8 misralıq birinci hissəsində yeni bədii ümmanın doğuluş və yaranış zərurətindən, ehtiyaclarından söz açılır. Dünyamızda yeni ümmanın doğuluşu, təbi ki, ələmsümül hadisədir. Müəllif bu hadisənin baş verdiyi məkanını və zamanını dəqiq təyin etməyi məqsədə uyğun sayır; dörd ümman əhatəsində və mühasirəsində nəfəs alan ana zəmin beşinci ümmanı arzulayaraq göylərə üz tutur. Həmişə səxavətli göylər isə bizim zəminimizin bu iltimasını cavabsız qoymur. Tarix: ikinci minilliyin döz ortasında, yeni 1441-ci ildə beşəriyyətin beşinci ümmanı dünyaya təşrif buyurur. Birdən birə uğuldamağa, dalğalanmağa başlayan bu ümmanın öz gücünə və qüdrətinə məftun coşğun suları, ləpələri göylərə can atır. Bu ümmanın cazibəsi və xəzinəsi sözdür. İlahi nəfəs, ilahi qüdrət və ilhamla yığılmış Söz! Anamız Yer və onun məhraban qitələri bu yeni ümmanı - əzəli dörd ümmanın sonra ərəşə gəlmiş gənc ümmanı hamıdan çox sevməyə və dəyərləndirməyə can atır. Sanki hə-

min dörd ümman bir yandır, yeni - söz və sənət ümmanı isə bir yan! Şair bu sehrli söz ümmanının yaranış səbəbləri və məşəyi barəsində aşağıdakı misralarda bizə daha geniş məlumat və bilgiler təqdim edir:

*Bashar zor qolqanda nurga, ziyoga,
Asov daryolari qo'ynida suron,
Uni berish uchun bir kam dunyoga
Besh asr to'lg'andi dard tutgan Turon.*

Orta əsrlərin zülmətləri bağırları dələn, nur və işıq həsrətində yanib-yaxılan insanlığın qəlbini işıqlandıran bu ümmanın var olması üçün Turan elləri beş yüz il iztirab çəkdi. Düz beş əsr ilahi ənginliklərə və sonsuzluqlara öz arzularını dayandıran bildirdilər. Və türkləri ürək-dən sevdən Allah beşinci ümmanı - Əlişir Nəvai ümmanını onlara ərəmə-göndərdi. Şeirin bu misralarında əsas mətləb Turan ellərinin beş yüz il fasiləsiz olaraq Əlişir Nəvai düşəsini yaratmasında öz əksini tapıb. Türk xalqlarının öncə daş üstü, qaya üstü və qəbr üstü yazılanlara əbədiləşmiş yazılı ədəbiyyatı sonradan - eramızın VIII əsrindən sonra taleyin və qəzavü-qədərin hökmü ilə ərəb və fars dillərində gerçəkləşdi. Türk dilindəki ilk böyük ədəbi-bədii abidələrimiz "Dədəm Qorqud kitabı", "Divani-lüğəti-türk" və "Qudat-ğu-bilik" (XI əsr)dən başlayaraq, XV əsrə qədər gərgin çalışma və mübarizələrdə keçən zamanı müəllif "Uni berish uchun bir kam dunyoga Besh asr to'lg'andi dard tutgan Turon" - deyə çox gözəl və lakonik mənalandırdı. Maraqlıdır, həm də qətiyyətlə təsədüfi deyil ki, müəllif Əlişir Nəvayni yaradan beş əsrlik zamanla onu yetərincə dərk etməyə və dəyərləndirməyə sərf olunan sonrakı beş yüz illik zamanı məhərrətlə qarşılayırdı. Onları müqayisə edərək bütün türk dünyasını düşündürən əsas nəticə və xülasələr ifadə edir: "So'ng besh yuz yil uning noyob durlarin Kuylab yuksalsa da tengsiz ovozlar, Oqibat yecholmay o'tdi sirlarin Qancha say-yohlar-u ne-ne g'avvoslar. Shu bo'yi bilmasdan makon va zamon, Yangi uqlarga solgancha tug'yon Manguliy yog'dusin taratar hamon Alisher Navoiy atalgan ummon!". Əlişir Nəvai və ümumtürk renessansı problemi Akif Azalp öz elmi tədqiqatlarında hansı ideya-estetik və bədii-fəlsəfi konsepsiyalar əsasında araşdırırsa, bədii yaradıcılığında da həmin mədəni-estetik mövqeyə və hədəflərə sadıqdır. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən görkəmli şairin və alimin həm elmi, həm də bədii yaradıcılığında biz ulu babamızın tarixən son dərəcə həyatı, dolğun və bütöv obrazı ilə qarşılaşırıq. Eyni zamanda, Əlişir Nəvai şəxsiyyəti və obrazı özünəməxsus inikas yolu seçmiş müəlliflə ümumtürk tarixinin azından min illik təkrar-sız və bütöv mərhələsinə uğurla canlandırmıq və əks etdirmək imkanı bəxş edir.

Yuxarıda söylədiklərimizdən çıxış edərək aşağıdakı mühüm nəticələrə gələ bilərik; Özbək və Azərbaycan dillərində yazıb-yaradan Akif Azalpın yaradıcılığında dahi şair və mütəfəkkir Əlişir Nəvai yaradıcılığına tamamilə yeni bir yanaşmanın şahidi olur. Dahi sənətkarın həyat və sənət yolunu həm elmi-nəzəri müstəvidə, həm də bədii-estetik inikas müstəvisində nəzərdən keçirməyi və dəyərləndirməyi bacaran müəllif ulu babamızın obrazını daha uğurlu yaratmağa müvəffəq olur. İkinci bir tərəfdən isə onun öz elmi və bədii əsərlərinin hər iki qardaş dilində - Özbəkistan və Azərbaycan türkcələrində ifadə edə bilmək istedadı Əlişir Nəvainin ədəbi-tarixi simasını daha obyektiv cəmləndirir, qəzəllərinə nail olmağa kömək edir. Sanki Əlişir Nəvai dünyasına məftun olan Akif Azalp da bugünkü və gələcək nəsillərə üz tutub öz ulu babası kimi fəxrli və qürurla söyləyir: "Bütün türk elləri xud mənimdir!..."